

UDK: 316.42:1(575.1)

Elyorbek ABDULXAYEV,
Andijon iqtisodiyot va qurilish instituti assistenti
E-mail: elyorbekabdulxayev@gmail.com.

AIQI dotsenti, PhD A.Xakimov taqrizi asosida

FACTORS LEADING TO THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE JADID MOVEMENT IN TURKISTAN

Annotation

This article talks about the emergence of the jadidism movement, the history of the formation of jadidism in The country of Turkistan, the activities of the jadidists from Turkistan,, uprisings, efforts to change the worldview of the population, and the importance of studying the jadidism movement in the context of today's globalization.

Key words: Jadidism, modernism, patriotism, enlightenment, science, secular education, theater, press, independence.

ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ДВИЖЕНИЯ ДЖАДИДИЗМА В ТУРКИСТАНСКОМ КРАЕ

Аннотация

В данной статье говорится о возникновении движения джадидизма, истории формирования джадидизма в Туркестанском крае, деятельности туркестанских джадидов, восстаниях, усилиях по изменению мировоззрения населения, а также о важности изучения движения джадидизма в Туркестанском крае в условиях сегодняшней глобализации

Ключевые слова: Джадидизм, джадиды, патриотизм, просвещение, наука, светское образование, театр, пресса, независимость.

TURKSITON O'LKASIDA JADIDCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISH VA SHAKLLANISH OMILLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada jadidchilik harakati paydo bo'lishi, bu harakat Turkiston o'lkasida ham jadidchilik shakllanish tarixi, Turkistonlik jadidlarning faoliyati, qo'zg'alonlar, aholi dunyoqarashini o'zgartirishga qilgan harakatlar va jadidchilik harakatini bugungi globallashuv sharoitida o'rganish muhurligi haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, jadidlar, vatanparvarlik, ma'rifatparvarlik, ilm, dunyoviy ta'lim, teatr, matbuot, mustaqillik.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida rivojlangan davlatlardan kirib kelayotgan ilmiy-texnikaviy, madaniy yangiliklar hamda mafkuraviy g'oyalar musulmon mamlakatlari tomonidan turlicha kutib olinmoqda. Bu boradagi fikrlar va qarashlar xilma-xilligi esa manfaatlar to'qnashuviga sabab bo'lmoqda. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ham islom dunyosi mamlakatlarida bu murakkab holat mavjud bo'lib, manashu davrda Turkiston o'lkasida jadidchilik harakati vujudga keldi va ko'plab jadidlar qatag'on siyosati qurboni bo'lishdi.

O'zbekiston tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak demokratiyalash, milliy mustaqillik uchun kurash jarayonlari jadidchilik bilan chambarchas aloqadordir. Ular o'z asarlarida boy tariximizni, ta'lim-tarbiyani isloh qilish masalalarini dadillik va kuyinchaklik bilan ilgari surdilar va xalqimizni jaholatga botmasligi yo'llarini topishga harakat qildilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga yo'lagan murojaatnomasida shunday deyilgan: "Biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi".

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bir qator Sharq va musulmon mamlakatlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati Turkiston o'lkasida teran tarixiy ildizlarga ega. Mamlakatimiz

ulkan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy ahamiyatga ega bu jarayonlardan chetda qolmagan, aksincha bu harakatning markazlaridan biriga aylangan. Jadidlarning milliy davlatchilikka qo'shgan hissasini o'rganish dolzarb hisoblanadi.

"Afsuski,-deb ko'rsatadi Sh.M.Mirziyoyev,-mustabid tuzum ularning ezgu g'oya va amaliy harakatlarini to'la ro'yobga chiqarish imkon bermadi. Biz bugun mamlakatimizda erkin fuqarolik jamiyati, huquqiy demokratik davlat barpo etar ekanmiz, jadid bobolarimizning gumanistik qarashlariga tayanamiz, ularning merosidan ma'naviy kuch-quvvat olamiz" [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turkiston o'lkasida jadidchilik harakatining vujudga kelishi va ularning faoliyati bilan bog'liq masalalar hamma davrda ham dolzarb bo'lib kelganligi uchun qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mavzuga doir adabiyotlarni quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida yaratilgan tadqiqotlar.
2. Sovet davrida yaratilgan ilmiy adabiyotlar.
3. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda nashr qilingan tadqiqotlar.
4. Xorijda yaratilgan tadqiqotlar.

Jadidchilik harakati jarayonlari - paydo bo'lish tarixi, ularning jamiyat rivojlanishidagi o'rni va ahamiyatini tadqiq etish tarix fanining eng dolzarb masalalari qatoriga kiradi. Ma'lumki, jadidchilik harakati paydo bo'lishi e'tiboran jamiyat uchun alohida o'rin egalladi. Jadidchilik harakati o'z

tarixida ikki bosqichdan tashkil topgan. Birinchi bosqich – ma’rifatchilik bosqichi, ikkinchi bosqich – siyosiy bosqich. Bunday ulug’vor harakat tarixini podsho Rossiyasi va sovet hokimiyati yillarida xolisona tadqiq etish, jadidchilikni butun bo’y-basti bilan o’rganish va targ’ib qilish nihoyatda qiyin va mushkul vaziyat edi.

Turkiston o’lkasidagi jadidchilik harakatini yangicha, ijobiy yo’sunda takqin etishga bag’ishlangan qator maqolalar e’lon qilingan. “Dukchi Eshon voqeasi”dan so’ng (“Sharq yulduzi”, 1991. №6); “Jadidchilik:haqiqat va uydurma”(“Muloqot”, 1991. №11-12); “Erkka chorlagan erksizlik” (Sharq yulduzi, 1992. №3); “Bosmachilik haqida o’ylar” (“Muloqot”, 1993. №5-18). 1993-yil R.Shamsutdinov, B.Rasulov, va S.A.Xoshimovlar ham mualliflikdagi). “Istiqlol uchun kurash fidoyilari” (Jadidchilik va bosmachilik tarixiga doir) nomli risolasi e’lon qilingan. [2. B – 6].

1937-1938 yillardagi “Katta terror” davrida jadidlarni tergov qilish jarayonida ham jadidchilik va uning ijtimoiy-siyosiy tashkilotlari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Mustaqillik

yillarida A.Fitrat, A.Cho’lpon, A.Avloniyning 2 jildli, Behbudiy, A.Qodiriy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So’fizodaning 1 jildli, shuningdek, Fayzulla Xo’jayev, Munavvarqori, Polvomniyoz hoji Yusupovning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan “Unutilmas siymolar. Jadidchilik harakatining namoyandalari” (Toshkent, 1999) albom-kitobi nashrdan chiqdi. Ularning faoliyati darslik va qo’llanmalarga kiritildi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan “Jadidlar” (Toshkent, 2022) to’plami nashr qilindi hamda “Jadid” Adabiy, ilmiy-ma’rifiy va ijtimoiy haftalik gazetasi 2024-yildan chop etila boshladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola tarixiylik tamoyili, xronologik va qiyosiy tahlil hamda muammoga tizimli yondashuv tamoyili tashkil etadi. Bu tamoyillar XIX asr oxiri XX asr birinchi yarmi davridagi Turkiston diyori tarixiy o’zgarishlar bilan o’zaro bog’liqliklarni hisobga olgan holda tahlil etishni o’z ichiga oladi va tarixiy jarayonni real va izchil yoritish imkonini beradi. Ayni paytda tadqiqot tarixiy voqelikni o’rganishning muammoli-xronologik usuliga asoslanadi. Bu esa ma’lum bir tarixiy davrning boshida va oxiridagi jarayonlar va xodisalarning xususiyatlari va farqli jihatlarini solishtirish, shuningdek, amaliy harakatlar oqibatlarini kuzatish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Rossiya imperiyasi tomonidan O’rta Osiyo hududidagi xonliklarining bosib olinishi ushbu hududning tanazzulga yuz tutishiga, dunyoning rivojlangan mamlakatlardan ko’plab sohalarida ortda qolishiga hamda milliy qadriyatlarimizning qadsizlanishiga olib keldi.

O’rta Osiyoga nisbatan Rossiya imperiyasining harbiy jihatdan ustunligi mahalliy aholining ochiqdan ochiq kurash olib borishiga imkon bermadi. Shuning uchun ham Vatan, millat, xalq qayg’usini tushungan kishilar, ayniqsa, ziyolilar xalqni ozodlikka eltuvchi yo’l bu — xalqni ma’rifatli qilish deb bildi. Ular xalqni ma’rifatli qilmasdan turib, mustaqillikni qo’lga kiritib bo’lmaydi deb hisoblashgan. Ziyolilar xalq orasida ilg’or g’oyalarni tarqatishda maorif tizimini asosiy vosita deb bilishdi. O’lka milliy ziyolilarining jamiyatni yangilashga va isloh qilishga qaratilgan harakati jadidchilik nomi bilan maydonga chiqdi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkistonda ma’rifatparvarlik harakati vujudga keldi. Jadidchilik harakati vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari XIX asr oxiri –

XX asrning boshlarida Turkiston o’lkasi farzadlarini yuksak fazilatli insonlari etib tarbiyalash o’sha davr ma’rifatparvarlarining hayotiy va fuqarolik e’tiqodiga aylandi. Jadidchilik harakatining vujudga kelishi va shakllanishida ichki omillaridan tashqari tashqi omillar ham mavjud edi.

O’sha davrning taraqqiyparvar hamda vatanparvar kuchlari xalqning umumjahon taraqqiyotidan ortda qolayotganligini qalban his qilib, jamiyatni isloh etish kerakligini anglaganlar. Jadidchilik mohiyati e’tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Jadidchilikning shakllanishi va mag’lubiyatga uchrash davrlari bo’lib, ushbu harakatlarni shartli ravishda 4 davrga ajratish mumkin.

1898-1905-yillar;

1906-1917-yillar;

1917-1920-yillar;

1921-1929-yillar;

Jadidlar orasida yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxasislari, madaniyat arboblari ham bor edi. Ular yurtni obod va Vatanni mustaqil ko’rishni orzu qildilar hamda ushbu mashaqqatli yo’lda fidoyilarcha kurash olib bordilar.

Ushbu orzu va maqsadlar “Mahmudxo’ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakmzoda, Munavvarqori, Abdurauf Fitrat, Abdulkamid Cho’lpon, Abdulla Qodiriy va Usmon Nosir kabi minglab jadid bobolarimizni uyg’otdi. Ularning xalq erkinligi va soadati yo’lidagi ezgu fikr, ezgu so’z va ezgu amallari uchun ulkan ma’naviy omil bo’ldi”. [3. B – 18].

Ziyolilar jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish yo’llarini topishga harakat qiladi. Huddi shunday jarayon XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan Qrim, Kavkazorti, Turkiston, protektoratga aylantirilgan Buxoro amirligi va Xiva xonligida ham ro’y berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida mustamlaka zulmi ostidagi ziyolilar o’z xalqlarini ma’rifatli qilish va ularning taraqqiyot darajasini ko’tarishga qaratilgan harakatlarni boshladi.

Turkiston o’lkasida jadidchilik shakllanib kelayotgan milliy burjuaziya muhitida vujudga kelgan. Jadidchilik harakati namoyandalari ko’pincha o’zlarini taraqqiyparvar, keyinchalik jadidlar deb nomlashgan. Toshkent, Buxoro, Samarqand, Farg’ona va Xivada hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlar tomonidan ochilgan ma’daniy-ma’rifiy yo’nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi. U o’sha davrda Turkistondagi milliy-ozodlik harakatining mafkurasi-Turkiston milliy mustaqillik mafkurasi vazifasini bajardi. Jadid ma’rifatparvarlarining davlatchilik masalasiga nisbat qarashlari dastlabki davrdanoq shakllangan edi.

Jadidchilik harakati o’z asosiy g’oya va maqsadlariga ega edi. Quyida ushbu harakatning asosiy g’oya va maqsadlarini bilishimiz mumkin.

Turkiston o’lkasini o’rta asrchilik, feodal qoloqlik, xuroftolardan ozod qilish;

“Usuli qadim” ni inkor etgan holda o’lkani, xalqni, millatni zamonaviy mutarraqiy yo’lga olib chiqish;

Milliy davlat bunyod etish;

Konstitutsion parlament va prezident idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish;

Turkiy tillarga davlat tili maqomini berish;

Milliy pul birligi va milliy qo’shin tuzish;

O’rta Osiyodagi milliy taraqqiyparvarlik harakati hududiy xususiyatlariga ko’ra Turkiston, Buxoro va Xiva jadidlari bo’linadi.

№	Jadidchilikning mintaqaviy-hududiy va tarixiy shakllari	Yetakchilar
Hududi		
1	Turkiston	Mahmudxo’ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqalar
2	Buxoro	“Yosh buxoroliklar” hukumati, Abdulvohid Burxonov, Mukomil Burxonov, Sadridin Ayniy, Usmon Xo’ja, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo’jayev va boshqalar

3	Xiva	“Yosh xivaliklar” hukumati, Polvonniyoz Hoji Yusupov, Jumaniyoz Boboniyozov, Bobojon Yoqubov, Jumaniyoz Sultonmurodov va boshqalar.
---	------	---

Turkiston jadidchiligining asosiy tarkibini ziyolilar tashkil qilib, ular Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashning oldingi saflarida turishdi. Ular podsho hukumatining xomashyo manbayiga aylantirilgan Turkistonning kelajagini mustaqil, rivojlangan davlat sifatida ko'rishni orzu qilishgan. XX asrning boshlarida shakllangan taraqqiyparvarlik kuchlari davlatning boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, xalqning turmush darajasi past ekanini va uni o'zgartirish lozimligini chuqur angladi. Buxoro milliy ziyolilarining harakati Turkiston o'lkasiga nisbatan og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi, asosan, mayda do'kondorlar, o'qituvchilar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi.

Turkiston zamini Rossiyadan keltirilgan tayyor sanoat mollari bilan to'ldirilib, rus hukumati va firmalari undan ham mo'may daromadlarni qo'lga kiritdilar. Umuman aytganda, rus davlati yarim asrlik vaqt ichida mahalliy xalqlarning boyliklarini imkoni boricha o'zlashtirishda hech narsadan toymadi. “Ellik yildan beri,” — deb yozgan edi Fitrat: “ezildik, tahqir etildik. Qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz boylandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafigimiz yemirildi, nomusimiz kasb qilindi. Insoniyligimiz oyoq osti qilindi. Tizimli turdik, sabr etdik. Kuchga tayangan har bir buyruqqa, butun borlig'imizni berdik” [4].

“Tarixdan shu narsa ma'lumki, har bir kichik harakat ertangi katta harakatning zamini vazifasini o'taydi. Bu kungi mag'lubiyat ertangi g'alabaning amalga oshuvida ozmi-ko'pmi rol o'ynaydi. Busiz jamiyat rivojini tasavvur etish qiyin.” [5].

Turkiston o'lkasida millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari — hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida

mavjud edi. Jadidchilik g'oyalarining keng yoyilishida “Tarjimon” gazetasi muhim o'rin tutdi. Ismoil Gaspiralining 1893-yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroga tashrifi ma'rifatparvarlik g'oyalarining keyingi rivojiga turtki bo'ldi. 1893-yilda Buxoro amirligida birinchi yangi usul maktabi faoliyat ko'rsata boshladi. Keyinchalik bunday maktablar boshqa hududlarda ham keng tarqaldi. O'rta Osiyo jadidlari ma'rifatparvarlik yo'lida qrim ziyolilari tajribalarini o'rganish bilan birga boshqa mamlakatlardagi taraqqiyparvarlarning ilg'or g'oyalaridan ham foydalandi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka „burjua-liberal harakat“ deb ta'rif berilgan. SSR parchalanib ketganidan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomi qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san'atshunos va pedagog olimlar jadidlarning ilmiy va adabiy merosini o'rganishda dastlabki natijalarni qo'lga kiritishdi.

Jadidlar millatning turmush tarzini o'zgartirishning eng asosiy yo'li xalqni uyg'otish, uni ma'rifatli qilish, ta'limni isloh qilishni hayot va mamot yo'li deb bildilar. Ular bosib o'tgan yo'l bugun ham biz uchun ibrat yo'lidir. Men o'ylaymanki, jadidlar faoliyati katta-katta tadqiqotlarga arziydi. Ularning har birini ilmiy o'rganish bizga ko'p narsalarni beradi.

Jadidlar haqida va ularning faoliyatlari haqida ko'plab o'quv adabiyotlari hamda maktablarda va oliy o'quv yurtlarida darsliklar chiqarilishi taklif qilgan bo'lar edim. Bundan tashqari jadidlar faoliyatini o'rganish uchun kinofilm, videoroliklar ham ichlab chiqarilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

ADABIYOTLAR

1. Jadid: Adabiy, ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy haftalik gazeta. 2024-yil 1-yanvar, № 1(1).
2. Shamsutdinov R., S.Xoshimov, N.Akbarova O'rta osiyodagi jadidchilik harakati tarixidan. — Toshkent: Akademnashr 2024.- B 6.
3. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. — Тошкент: Ўзбекистон, 2021. — Б 18.
4. “Шарк юлдузи”, 1992, № 10 - сон. B-8.
5. To'lak I. XX asr o'zbek adabiyoti. “Andijon”, 1993. — B. 4.
6. Sharipov R. Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. . — T: O'qituvchi, 2002
7. Alimova D.Jadidchilik fenomeni. — Toshkent: Akademnashr, 2022